

İŞLEVSEL DİLBİLİM

Nurcan DELEN KARAAĞAÇ*

FUNCTIONAL LINGUISTICS

Abstract

Functional linguistics aim to describe the languages. Functional description's aim is to identify the properties of a language and to discover what it is that differs this language from the others. In the analysis, one profits from communicational clarity and from the communicational function of the language. The analysis is based on a profound definition of language –which is very necessary-, and it proceeds by describing basic terms as phoneme, moneme and sign, a term of Saussure's that combines the form and the sense. It takes morphology as a science that analyses the ambiguous morphological changes of the monemes' signifiers. When it comes to functionalists, the class term brings out two new terms : compatibility and mutual exclusion. Actually, the classes can be revealed through different properties, and they can be analysed one by one or together : morphological, axiological, syntactical and semantic properties.

Özet

İşlevsel dilbilim, dilleri betimlemeyi amaçlamaktadır. İşlevsel betimleme bir dilin özelliklerini belirlemeyi, onu diğer dillerden ayırmanın ne olduğunu göstermeyi amaçlar. Çözümlemede iletişimsel

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
nurcankaraagac@hotmail.com

belirginlikten, dilin iletişim işlevinden yararlanılır. Çözümleme, son derece gerekli olan, yetkin bir dil tanımından güç alır; sesbirim, anlambirim ve biçim ile anlamı birleştiren bir Saussure terimi olan gösterge gibi temel kavramlar üzerinden ilerler. Biçimbilimi, anlambirimlerin gösterenlerinin belirgin olmayan biçimsel değişimlerini inceleyen bir dal olarak ele alır. İşlevselcilerde, sınıf kavramı beraberinde iki kavramı daha ortaya çıkarır: Compatibilité “bağdaşma”¹ ve “exclusion mutuelle” karşılıklı dışarlama.² Aslında sınıflar, farklı ölçütler benimsenerek ortaya konulabilir, tek tek ya da bir arada ele alınabilirler: biçimbilimsel, değerbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel ölçütler.

Key Words: Functional Linguistics, principles of functional linguistics, syntax, semantics, morphology

İşlevsel dilbilimin başlıca temel özelliklerine değinmeden önce, dilbilimin bilimsel tarihini kısaca hatırlamakta fayda var. Zeynel Kıran’ın da belirttiği gibi, “Dilbilimin, tam anlamıyla bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı on dokuzuncu yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Latince “lingua” (dil) sözcük kökü üzerine kurulan “linguistique” (dilbilim) terimi ilk kez 1826 yılında kullanılmıştır. Uzun süre, kimilerince birbirinin yerine kullanılan dilbilgisi ve dilbilim, bugün artık eşanlamlı terimler olarak kabul edilmekte, her iki terimin dilde farklı yaklaşımlara gönderme yaptığı bilinmektedir.”³

“Günümüz dilbilimin temellerini atanlar, kuşkusuz William D. Whitney (1829-1894), Ferdinand de Saussure (1857-1913), Edward Sapir (1884-1939) ve Leonard Bloomfield (1887-1949) olmuştur. Bu dilbilimciler ile kendilerinden önce gelen dilciler arasındaki en büyük ayrım, yöntem konusundaki tutumlarından kaynaklanmaktadır: Yirminci yüzyılda en önemli yapıtlarını veren bu dilbilimciler, on dokuzuncu yüzyılın tarihsel yaklaşımını yeteri kadar bilimsel kabul etmezler. Onlara göre, dilin incelenmesinde önemli olan şu ya da bu dilin tarihsel evrimi ve ses ya da biçimsel değişimlerini en ince ayrıntısına dek saymak değil, dilin yapısını kuramsal bir biçimde kavramaya çalışmaktır. Bu nedenle yukarıda adı anılan dilbilimcilerin ortak yanı, *dil, dil yetisi, söz,*

¹ *Bağdaşma* deyince birimlerin kendi aralarında, ister belirleyen, ister belirlenen rolünü üstlenirler, ilişki halinde olmalarını anlıyoruz.

² İki birimden birisi, söz zincirinde diğerinin varlığını engellediğinde *karşılıklı dışarlama*dan bahsedebiliriz: örneğin *şu*, isim belirleyeni olarak *bu*'yu dışarlar: *şu bu köpek*.

³ Zeynel Kıran, “Dilbilimin Alanları”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul, 2003, s: 11

söylem gibi temel kavramlar konusundaki çalışmalara sıfırdan başlama izlenimini veren bir düşüncede buluşmalarıdır. Tüm yirminci yüzyıl dilbilimi, bu dilbilimcilerin ve Prag okulunun çalışmalarından beslenmiştir.”⁴

Ferdinand de Saussure’ün genel dilbilim dersleriyle başlayan dilbilimin bilimsel dönemi günümüze kadar birkaç dönemden geçer. Bunlardan ilki Ferdinand de Saussure ve Edward Sapir’in dilin yüzeysel yapılarını eşanlı bir yöntemle incelemeleridir. Daha sonra bu dilbilimcileri izleyen Nicolas Troubetzkoy ve Roman Jakobson, Prag Dilbilim okulunu kurarlar. Bu dilbilimcileri André Martinet izler; dilsel göstergeyi, anlambirim, biçimbirim ve sözcükbirim acısında inceler. Bu ölçütler doğrultusunda yapılan incelemede sadece dilin yüzeysel incelenmesi söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Louis Hyelmeslev’in çalışmalarının temel amacı dilin görünmeyen yapılarını incelemek amaçlanmıştır. Fakat Noam Chomsky dilin derin yapılarını üretici-dönüşümsel dilbilgisinde en açık bir biçimde görmekteyiz.

Dilbilim, bilimsel bir bilim dalı olarak ortaya çıktıktan sonra çeşitli dallara ayrılır: dilbilgisi “grammaire”, biçimbilim “morphologie”, sözdizim “syntaxe”, anlambilim “sémantique”, değerbilim “axiologie”, sesbilim “phonologie”, sesbilgisi “phonétique”, sözlükbilim “lexicologie”, toplumdilbilim “sociolinguistique”, ruhdilbilim “psycholinguistique”, kökendilbilim “ethnolinguistique”, vb. Bunlardan en önemlisi ve en çok çalışma konusu olan sesbilimidir. Sesbilgisini sesbilimi birbirine karıştırmamak gerekir. Dilbilimin bu her iki dalı da köken olarak “seslerin incelemesi” anlamına gelmektedir. Sesbilim, sesbilgisi ile oranla daha yeni bir kavramdır. Kısacası sesbilim kavramının kullanımı F. de Saussure tarafından geliştirilen dilbilim kavramlarının dil seslerinin incelemesinde uygulanmasıyla başlamaktadır.

1. İşlevsel⁵ Dilbilim

Öncelikle bu düşünce sisteminin kuramsal altyapısını kısaca hatırlamakta fayda var. İşlevsel dilbilimin temel kurucusu Fransız dilbilimci A.

⁴ Zeynel Kıran “Dilbilimin Alanları”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul, 2003, s.11.

⁵ 1. “Bildirişim sürecinde belirli bir yeri bulunan, bildirişim etkinliği olan (görevsel de denir).
2. “Tümcedeki anlambirimlerin sözdizimsel işlevini belirten ya da birlikte kullanıldığı öğelerin bağlandığı sınıfı gösteren dilbilgisel anlambirim için kullanılır. Örneğin ilgeçler, bağlaçlar, tanımlıklar işlevsel öğelerdir” (Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul 2002, s.122)

Martinet'dir (1908-1999)⁶. Dilsel bir düşünce akımı olarak veya dillerin betimlenmesinde yararlanılan kuram ve yöntem olarak işlevsel dilbilim, Saussure çizgisine, en azından Saussure'ün bu bilim dalına yüklediği birincil görevlere, özellikle de tamamlanması gereken hatırı sayılır bir çalışmanın var olduğu alana, yani dünya dillerinin işleyişlerinin ve tarihçelerinin betimlenmesi görevine son derece sıkı bir şekilde bağlı kalmaktadır. İtiraz kabul etmeyen bu sıralanma, *Genel Dilbilim Dersleri*'nin kavramları ile on yıllar boyunca A. Martinet ve öğrencileri tarafından geliştirilenler arasında temel farklılıklar olmadığı anlamına gelmemektedir.

1.1. İşlevsel Dilbilim'in Başlıca Temel Özellikleri

İşlevsel dilbilim, dilleri betimlemeyi amaçlamaktadır. Christos Clairis'in de belirttiği gibi Avustralya dilleri dışında, bütün kıtalarda yüzlerce dil, işlevselciler tarafından betimlenmiştir. Bu çalışmalar, bugün karşılaştırmaya uygun benzeşik çözümler gerektiren sınıflandırma "typologie" alanındaki araştırmaları olanaklı kılmaktadır.⁷

Dilbilimsel çözümlenmede işlevsel bakış açısı, bir iletişim aracı olarak tanımlanan dilin yapısını betimlemeyi amaçlar. Bu durumda, tüm dilsel birimler ve aralarındaki tüm ilişkiler, buldukları iletişim durumu içinde üstlendikleri işlevlere göre çözümlenir ve betimlenir. Prag Okulu da yine bu bakış açısına sadık kalarak anlambirimlerin işlevsel sınıflandırılmasından (Yunan gramercilerinin önce mantıksal, ardından ise biçimsel ölçütleri göz önünde tutarak kelimeleri sözcük türlerine göre sınıflandırmalarına karşı olarak) bahsetmektedir.

İşlevsel dilbilim "Dildeki öğeleri ve bunların bağlantılarını, bildirişimdeki işlevleri açısından ele alan, dil olgularının saptanmasında ve değerlendirilmesinde bildirişim işlevine ayrıcalık tanıyan dilsel betimlemeyi bu kavram aracılığıyla gerçekleştirmeye özen gösteren yapısal dilbilim akımı. *Görevsel Dilbilim* de denir. F. de Saussure'le Prag Dilbilim Çevresi'nin

⁶ A. Martinet önceleri ağızlara ve ikidillilik olgularına ilgi duydu. Prag Okulu'nun ve özellikle Trubetskoy'un çalışmalarını yakından izledi. Danimarka'ya giderek Glosematik okulunu inceledi. Uluslararası İşlevsel Dilbilim Kurumu'nun başkanlığı yaptı. Bu dernek adına çıkarılan *La Linguistique* dergisinin de aynı zamanda kurucusudur. A. Martinet'nin geliştirdiği işlevci görüşe göre doğal dillerin temel işlevi bildirişimi sağlamaktır. İşlevselcilik çok sayıda dil örneğini betimlemeye, her dildeki ulamları saptamaya ve diller arasındaki ortak özelliklerinden çok özgül yapıları belirlemeye yönelir.

⁷ Christos Clairis, "İşlevsel Dilbilim", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul 2003, s. 25.

uzantısında yer alan işlevsel dilbilimde çalışmaların yöneşme noktasını *işlev* kavramı oluşturur. Her araç gibi doğal dilin de insan toplulukları içinde yerine getirdiği temel bir işlevi vardır : Bildirişimi sağlama işlevi. İşlev dilbilimin kuramsal temelini bu kavram oluşturur. Özellikle A. Martinet'in çevresinde toplanan ve çift eklemlilik kuramını benimseyen çağdaş işlevcilere (Paris İşlevsel Dilbilim Okulu, özellikle de G. Mounin, H. Walter, P. ve M. Ldon, C : Clairis, F : Bentolila, A.-M. Houdebine, J.-P. Goudailler, D. François, J. Martinet, P. Martin) göre, birbirini izleyen seslerden kurulu söylem düzleminde değiştirim yoluyla iki türlü öge saptanabilir : Anlambirimler ve sesbirimler. Dil çift eklemli ve sesli bildirişim aracı olarak algılandığı ölçüde kendine özgü olduğu açısından kavranmış olur. Yöntemsel bakımdan temel kural, olguların bildirişim gereksinimini karşılamadaki yerini, görevini belirlemek, buna bağlı olarak da dil dizgesi içindeki konumunu saptamaktır. Olabildiğince çok sayıda örnek derlemek, olabildiğince çok sayıda dil betimleyip yeni olgulara, ulamlara, kendine özgü gerçeği kavrayış biçimlerine ulaşmak yöntemsel bir zorunluluk sayılır. Güçlü bir toplumsal yaklaşımla da belirlenen işlevsel dilbilim, dilin kendi içinde ve kendisi bakımından incelenmesi ilkesinin, toplumla ve dışı somut durumla bağlantıları göz önünde tutularak ele alınmasını engellemediği görüşünü de içerir. Olgulara saygı ilkesini benimseyen ve geçekçi bir yapısalılık yanlısı olan çağdaş işlevciler, kimilerince katı bir karşıtlığa indirgenen eşsürem/artsürem ayrımını da yumuşatarak *devrimsel eşsürem* kavramı aracılığıyla bir dil durumunun içerdiği çeşitliliği, sözü de göz önünde tutarak saptamaya önem vermektedir. ”⁸

Dilsel birimlerin sınıflandırılmasında, *Grammaire Fonctionnelle du français* “Fransızca'nın İşlevsel Dilbilgisi ” - André Martinet yönetiminde - (1979)'de görüldüğü gibi “döküm” işlemine başvuran dilbilimciler, birçok anlambirim birleşmesinden oluşan “birleşkebirimler” saptar ve bunları türlere ayırırlar. Yalın anlambirimler gibi bağlantılar kuran birleşkebirimler, birleşkebilimin inceleme konusunu oluşturur.

Biçimbilimle sözdizimi birbirinden ayıran A. Martinet Okulu anlambirimler ve birleşkebirimler arasındaki bağlantıları dilbilgisel işlevlerle saptar. Birincil ve birincil olmayan işlevler vardır. Birçok anlambirimin sözdizimsel ilişkilerle bağlanması *dizimleri* oluşturur. İşlevsel dilbilim, sözdizimde kalkış noktası olarak yüklemi alır. Yüklemnin gerçekleşmesi için,

⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul 2002, s.123.

somut bir duruma gönderme yapması gerekir. Böylece sözcede yüklem ve onu gerçekleştiren öğelerden oluşan çekirdekle öteki öğeler saptanır. Çekirdek dışındaki bütün öğeler bir yayılımdır.

Martinet anlayışında, biçimbilim yalnızca anlambirimlerin gösterenlerinin değişikleriyle ilgilenir. Dizimsel biçimbilim dilbilgisel anlambirimlerin değişiklerini inceler (uyumlar, fiil çekimleri, vs.). Hak etmediği bir isme sahip olan sözlüksel biçimbilim ise, oluşturulan veya türetilen sözcüklerdeki anlambirimlerin değişiklerini inceler. Örneğin Fransızca *livresque* (betiksel) sözcüğündeki *esque* eki (*livre*: kitap).

Martinet, cinsi bir anlambirim olarak görmemektedir, çünkü cins seçmeye dayalı bir öge değildir: Fransızca'da *poire* (armut) demeyi seçiyorsak, bu sözcüğün dişil olduğunu seçmemek gibi bir seçeneğimiz yoktur. Erkek ve dişi cinsiyetlerinin iki ayrı şey oldukları gerçeği bir yana, daha da önemlisi, aynı cins karşıtlığı bir yandan cinsiyet karşıtlığını, diğer yandan ise sözlüksel karşıtlığı gizleyebilir: *cuisinier~cuisinière* (erkek aşçı ~ kadın aşçı).

Martinet'nin, Prag Okulu'nda doğan işlevsel sözdizimi, konuşucunun, gerçeklik içinde yaşadığı deneyimini paylaşmak için sahip olduğu araçları betimlemeyi amaçlar. Bir iletideki farklı anlambirimlerin aralarında hangi ilişkiler kurulmaktadır, veya bunların işlevleri nelerdir? Bu işlevler sözdizimsel bağımsızlık ölçütüne dayanılarak incelenmektedir, ancak anlambirimlerin konumu ile biçimsel ve anlamsal ölçütler de göz önünde tutulmaktadır.

İşlevsel betimleme bir dilin özelliklerini belirlemeyi, onu diğer dillerden ayırmanın ne olduğunu göstermeyi amaçlar. Çözümlemede iletişimsel belirginlikten, dilin iletişim işlevinden yararlanılır. Çözümleme, son derece gerekli olan, yetkin bir dil tanımından güç alır; sesbirim, anlambirim ve biçim ile anlamı birleştiren bir Saussure terimi olan gösterge gibi temel kavramlar üzerinden ilerler. Biçimbilimi, anlambirimlerin gösterenlerinin belirgin olmayan biçimsel değişimlerini inceleyen bir dal olarak ele alır. İşlevselcilerde, sınıf kavramı beraberinde iki kavramı daha ortaya çıkarır: *Compatibilité* "bağdaşma" ve "exclusion mutuelle" *karşılıklı dışarlama*. Dolayısıyla bir dilin dilbilgisel ulamları, anlamsal ölçütlerden çok, sözdizimsel ölçütlere bağlı kalarak oluşturulur.

Sınıflar, birimleri işlevsel açıdan türdeş gruplar hâlinde bir araya getirme gerekliliğinden doğar, bir dizge oluşturdukları sürece, bu toplanmanın sözdizimsel ölçütlere bağlı olarak gerçekleşmesi gerektiği yönünde bir kural

yoktur. Aslında sınıflar, farklı ölçütler benimsenerek ortaya konulabilir, tek tek ya da bir arada ele alınabilirler.

- biçimbilimsel ölçüt: sıfatın cins ve niteliğe göre uyumu, belirtecin değişmeyen yapısı ya da Fransızca'da adın önündeki tanımlık bu ölçütün başlıca örnekleridir,

- değerbilimsel ölçüt: söz konusu birimin anlam özelliklerinin incelenmesi,

- anlambilimsel ölçüt: deneyim verilerinin incelenmesi,

- sözdizimsel ölçüt: sözcedeki anlambirimlerin varlıklarını sürdürebilecek bağımlılık ilişkileri göz önünde bulundurularak incelenmesi.

2. Nasıl bir Türkçe dilbilgisi hedeflemeliyiz?

Eğer Türkçe bir dilbilgisi yaratacak olsaydık, *Fransızca'nın İşlevsel Dilbilgisi*'nin sahip olduğu aynı kuramsal donanımı seçerdik. Bununla birlikte bizimki gibi bir çalışma, gerçekten de bilimsel kesinliğe sahip bir altyapıya gereksim duyuyorsa, kendine bir parça özgürlük tanıyarak, kendisini tek bir kurama tutsak etmemelidir çünkü aynı ilkelerle yola çıkan betimleyiciler farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Bu farklılıklar, sözü geçen ilkelerin somut verilere uygulanmasından kaynaklanır. Bu şekilde ele alınan, basit bir bilgi dağarcığı olarak değil de bir beceri, bir alet olarak öğretilen bir dilbilgisi, dilbilimsel amacından da önemli bir amaca ulaşır: aynı zamanda insanlara düşünmeyi öğretir.

Kimi zaman, kuramı aşırı derecede mekanik olarak uygulamaktan bizi alıkoyan, sağduyumuzdur; örneğin tüm bağdaşmaları ele almalı mıyız yoksa aralarından en önemlilerini mi seçmeliyiz? A. Martinet sadece bağdaşmalara (işlevlerden söz etmeden) başvurulmasını öneriyor. Kimileyin de, bazı sınıfların özelliklerini ortaya çıkarabilmek için işlevlere başvurmak zorunda kalınabilir. Öte yandan, sınıflar düzleminde bağdaşma özelliği taşımayan ölçütlere de başvurulabilir; örneğin bazı 'belgisiz adıları' betimlemek için Fransızca *en, de+sıfat* ve bir *değişken* ile gerçekleşen bağdaşmayı göz önünde bulundurduk.

C. Clairis'in⁹ de "İşlevsel Dilbilim" çalışmasında belirttiği gibi her dilbilimsel kuramın başlıca hedefi bir dilbilgisi oluşturmaktır. Bu yüzden dilbilgisi, bilimsellikle toplumsal gereksinimlerin, özellikle de ana dil ya da yabancı dil eğitimiyle ilgili gereksinimlerin bir birleşimine benzer. İnsanlık tarihinde hiç kuşkusuz, dilbilgisi kitapları toplumsal açıdan büyük teknolojik buluşlar kadar önemli olmamışlardır. İşlevsel dilbilim, günümüzdeki örnekleri geliştirmeye çalışarak kendine bir dilbilgisi yaratma hedefini belirlemiştir. Bu hedefe ulaşmak birçok açıdan güçtür, bir yandan kuramsal gelişmeleri geniş halk kitlelerine ulaştırmak söz konusudur. Bunu yaparken de anlaşılabilirlik kaygısıyla uygun dil kullanabilmek için büyük bir çaba harcamak gerekir. Bir yandan da sabit fikirleri ve körüklenmiş geleneksel yaklaşımları değiştirmeye çalışırken karşılaşılan güçlükler söz konusudur.

Bir dilbilgisinin amacı, bütün dilsel ulamları işlevsel essüremlerle bir yaklaşım olma amacını hedeflemelidir. Ulamların betimlemeleri ve sınıflandırılmaları biçimbilimsel, değerbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel ölçütlere dayanarak incelenmelidir. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında bu ölçütlerin tümü ele alınsa da, en çok önem verilen ölçütün anlambilimsel ölçüt olduğu görülmektedir. Oysa işlevsel dilbilgisinde sözdizimsel ölçüt ön planda yer almaktadır, çünkü işlevsel dilbilimcilere göre anlambilimsel ölçüt, bir dilin sadece betimlemesini, sözdizimsel ölçüt ise bir dildeki ulamların sınıflandırılmasında ve tanımlanmasında belirleyici bir rol almayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

- CHRISTOS, C., *İşlevsel Dilbilim, Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul 2003.
 KIRAN, Z., *Dilbilimin Alanları, Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul 2003.
 KIRAN, Z. (Eziler)-Kıran, A., *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.
 MARTINET, A. (dir.), *Grammaire fonctionnelle du français*, Didier, Paris 1979.
 MARTINET, A., *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çeviren :Prof. Dr. Berke VARDAR, Multilingual, İstanbul 1998.
 MOUNIN G. (dir.), *Dictionnaire de la linguistique*, P.U.F., Paris 1993.
 POTTIER, B., *Linguistique générale : théorie et description*, Klincksieck, Paris 1974.
 SAUSSURE, F.de, *Cours de linguistique générale*, Payot 1972.
 Vardar, B., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul 2002.

⁹ Christos Clairis, "İşlevsel Dilbilim", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul 2003, s. 25.